

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ ЩОДО РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТАХ УКРАЇНИ (30-ТІ РР. ХХ СТ.)

В. С. Бугрій

(Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, м. Суми)

Стаття присвячена розкриттю змісту та результатів організаційних заходів щодо розвитку історичної науки в педагогічних інститутах України у період 1930-х років. На основі архівних джерел охарактеризовано структурні підрозділи, на які покладалося завдання проводити науково-дослідницьку роботу з історії в педагогічних інститутах, розкрито кроки у формуванні комунікаційної та інформаційної системи історичної науки, залученні студентів до історичних досліджень у цих навчальних закладах. Виявлено чинники, які негативно впливали на розвиток наукової діяльності.

Ключові слова: історична наука, педагогічні інститути України, структура історичної науки в педагогічних інститутах, комунікаційна та інформаційна системи історичної науки, наукова діяльність студентів.

V. S. Bugrii. Organizational measures for the development of historical science in the pedagogical institutes of Ukraine (1930's)

The article is devoted to organizational measures aimed at the development of historical science in the pedagogical institutes of Ukraine during the 1930s. It is relevant because it helps to rethink the experience of functioning of historical science in higher education institutions. The article is based on archival sources. The basic structural divisions which were engaged in development of historical science are revealed. These included history departments and departments of history. In order to stimulate the scientific activity of the members of the departments, the system of scientific degrees and academic titles was restored. Training of pedagogical staff was carried out in graduate school. The Kyiv, Odessa and Kharkiv Pedagogical Institutes have the right to prepare graduate students in history. In order to make the scientific work of the teaching staff clearer, the research planning system is being introduced into the practice of the departments. The plan contained a set of indicators and measures aimed at solving specific scientific problems. An integral part of the organizational measures for the development of historical science in the pedagogical institutes of Ukraine was the total extermination of well-known scientists.

In the pedagogical institutes a communication and information system of historical science is created. Conferences were an important and regular form of presentation of scientific achievements. The implementation of the results of scientific activity was also implemented through the publication of texts of lectures by professors and associate professors of the departments of history.

A number of organizational measures were aimed at attracting students to the scientific activity. The departments of history tried to get as many students as possible to work in scientific circles, to participate in conferences. It became obligatory to protect the diploma papers by the students of the final courses. The state policy of restrictions on the right to study had a negative impact on the development of student scientific activity. The result of such a policy was the influx of low-level entrants into the pedagogical institutes.

As a result of organizing events and a wide network of representation in all territories, pedagogical institutes have become centers of development of historical science in Ukraine.

Key words: historical science, pedagogical institutes of Ukraine, structure of historical science in pedagogical institutes, communication and information systems of historical science, scientific activity of students.

© В. С. Бугрій, 2019

Постановка проблеми. Актуальність дослідження пов'язана з необхідністю сучасного переосмислення досвіду організації функціонування історичної науки в закладах вищої освіти. Численні традиції щодо розгортання історичної науки в освітньому середовищі мають педагогічні навчальні заклади. Особливо цікавим у цьому плані є період 1930-х років, оскільки саме тоді, з одного боку, відбувалася реорганізація системи вищої педагогічної освіти, а з іншого – значні зрушення сталися в підходах більшовицької влади до розуміння соціальної функції історії. У комплексі усе це відбивалося на становленні організаційних засад історичної науки в педагогічних інститутах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні десятиліття проблеми розвитку історичної науки й освіти в педагогічних навчальних закладах України в досліджуваній період розглядалися в працях А. Булди¹, С. Буряк², Н. Венцевої³. У низці наукових розвідок проаналізовано особливості становлення історичної освіти в окремих педагогічних інститутах (А. Климов⁴, А. Кухтин⁵, Л. Плиско⁶, О. Сушко⁷). Автори цих публікацій головну увагу надають розкриттю пріоритетних напрямів діяльності історичних факультетів, висвітленню їхньої ролі в соціальному житті регіону та України. Цікавий фактичний матеріал щодо стану історичної науки в педагогічних інститутах містять праці, присвячені українським історикам 1930-х років. У цьому плані досить інформативними є роботи О. Головка⁸, А. Климова⁹, І. Петренка¹⁰. Водночас історіографічний аналіз дає змогу зробити висновок, що цілісного дослідження організаційних засад історичної науки в педагогічних інститутах ще не проведено.

Мета статті полягає в розкритті змісту та результатів здійснених організаційних заходів щодо розвитку історичної науки в педагогічних інститутах України в період 1930-х років.

¹ Булда А.А. Практична підготовка вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (етапи і особливості). Київ: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 1999. 498 с.

² Буряк С.А. Вища історична педагогічна освіта в УРСР (1945–1956 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 40. С. 180–184.

³ Венцева Н.О. Вища історична педагогічна освіта України в першій половині ХХ століття: історичний аспект. Бердянськ: ФОП Ткачук О.В., 2016. 398 с.

⁴ Климов А. О. Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. 1923–1998. Історичний нарис. Луганськ: ВАТ ЛОД, 1998. 127 с.

⁵ Кухтин А.В. Розвиток історичної освіти та науки в Харківському державному педагогічному інституті у 1933–1941 роках. *Серія: Історія та географія*. Харків, 2012. Вип. 43. С. 120–126.

⁶ Плиско Л.М. Створення та перші кроки становлення історичного факультету Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (до 95-ї річниці факультету). *Серія: Історія та географія*. Харків: ОВС, 2002. Вип. 9. С. 154–162.

⁷ Сушко О.В. Історичному факультету – 75. Київська старовина. 1995. № 6. С. 120–121.

⁸ Головка О.Б. Інтерв'ю: Микола Макарович Пакуль. *Харківський історіографічний збірник*. 2013. Вип. 12. С. 160–170.

⁹ Климов А.О. Історія Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка в особах його професорів. Луганськ: Альма-матер, 2001. 168 с.

¹⁰ Петренко І.М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина. Полтава: ПУЕТ, 2014. 181 с.

Виклад основного матеріалу. У липні 1933 року рішенням колегії Народного комісаріату освіти УСРР створюється єдиний вищий педагогічний навчальний заклад – педагогічний інститут із чотирирічним терміном навчання¹¹. Він мав забезпечувати учительськими кадрами загальноосвітні школи. В усіх наявних тоді областях УСРР (Вінницькій, Донецькій, Дніпропетровській, Київській, Одеській, Харківській, Чернігівській) мало діяти 29 педагогічних інститутів¹².

Основною функцією педагогічних інститутів стала підготовка вчителів-предметників, зокрема вчителів-істориків. Для цього в них почалося створення відповідних структурних підрозділів. Спочатку це були відділення з підготовки учителів певного профілю: математичне, фізичне, хімічне, економічне, історичне, біологічне, мовно-літературне, географічне, дошкільне, позашкільної освіти, шкільно-педагогічне, педагогічне¹³. Історичні відділення відкривалися у всіх педагогічних інститутах, за винятком п'яти (Бердянського, Глухівського, Лубенського, Уманського, Чернігівського)¹⁴.

З 1934/35 навчального року згідно з Наказом Наркома освіти УСРР В. Затонського всі вищі навчальні заклади мали розпочати роботу за факультетською структурою¹⁵. Отже, замість історичних відділень у педагогічних інститутах стали діяти історичні факультети. На ці підрозділи, окрім вирішення всіх адміністративних і навчально-методичних питань життєдіяльності студентського та викладацького колективів, покладалося і завдання готувати висококваліфікованих спеціалістів для науково-дослідної роботи з історії. Отже, із самого початку свого функціонування історичні факультети стають організаційним центром історичної науки в педагогічних інститутах.

За наявною традицією вищих навчальних закладів складовими частинами факультетів стали кафедри. Нормативними документами 1930-х років їм як провідна функція прописувалося проведення науково-дослідницької роботи. Кафедри історичних факультетів педагогічних інститутів створювалися відповідно до нового змісту історичної освіти. Його базові положення були викладені у травневій 1934 р. Постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про викладання громадянської історії в школах СРСР». В ній говорилося, що зміст історичної освіти мав будуватися з урахуванням хронологічної послідовності, дотриманням наукової періодизації, поділом на вітчизняну

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп.11. Спр. 333. Листування з Дніпропетровським інститутом соєвиху про укомплектування викладацькими кадрами інституту, прийом студентів до інституту, забезпечення хворих курортними путівками, 15 січня 1933 – 22 жовтня 1933. Арк. 30.

¹² ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 166. Оп. 11. Спр. 322 Постанови наркома УРСР, його замісників, інструкції, доповідні записки педвузів України про стан підготовки на грудень 1933 р. Арк. 23–25.

¹³ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 166. Оп. 11. Спр. 322 Постанови наркома УРСР, його замісників, інструкції, доповідні записки педвузів України про стан підготовки на грудень 1933 р. Арк. 23.

¹⁴ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 166. Оп. 11. Спр. 322 Постанови наркома УРСР, його замісників, інструкції, доповідні записки педвузів України про стан підготовки на грудень 1933 р. Арк. 26–28.

¹⁵ Держархів Сумської області. Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 237. Книга приказов, 1 юня 1934 – 25 апреля 1935 г. Арк. 21 зв.

та всесвітню історію. Тому в педагогічних інститутах кафедри історії з другої половини 1930-х рр. почали роз'єднуватися на кафедри історії СРСР, історії України, загальної історії.

Було здійснено низку організаційних заходів із формування системи підготовки науково-педагогічних кадрів. Базовим структурним підрозділом у цьому напрямі стала аспірантура. Підготовка аспірантів регламентувалася Постановою РНК СРСР від 13 січня 1934 р. «Про підготовку наукових і науково-педагогічних працівників». Цей документ визначив номенклатуру спеціальностей, за якими набирали аспірантів, і надавав дозвіл відкривати аспірантуру лише тим ВНЗ, де працювали висококваліфіковані кадри¹⁶. Право готувати аспірантів з історії отримали Київський, Одеський і Харківський педагогічні інститути. Керували аспірантськими дослідженнями в цих навчальних закладах такі досвідчені науковці-історики, як професори Б. Варієкс, І. Бойко, М. Пакуль, С. Семенов-Зусер¹⁷. Підготовка аспірантів-істориків у педагогічних інститутах велася за спеціальностями, які вважалися дефіцитними: історія СРСР, історія України, нова історія, історія середніх віків, давня історія, історія колоніальних країн¹⁸.

На жаль, складовою частиною організаційних заходів щодо розвитку історичної науки в педагогічних інститутах України стало і тотальне винищення представників «старої школи». Протягом 1930-х років одна за одною проводяться кампанії з виявлення «ворожих елементів», з інститутів списками звільняються і репресуються викладачі, серед яких значну частину становили історики. Наприклад, у Сумському інституті жертвами «профілактичних чисток» одразу стали перші керівники кафедри історії Ф. Усик та П. Арфа. Обом їм інкримінували традиційне для того часу звинувачення в «буржуазно-націоналістичному тлумаченні минулого». Наприклад, П. Арфу звільнили через те, що у рецензії на програму з мовознавства він «дав настанови, які цілком виходять із системи націоналістичних шовіністичних поглядів, що будувати програми з мовознавства необхідно перш за все виходячи із вирішення національного питання»¹⁹. У Донецькому (Луганському) педагогічному інституті була піддана гонінню відома науковиця, кандидатка історичних наук, представниця наукової школи Д. Багалія Н. Мірза-Авакянц. На загальноінститутських партійних зборах у січні 1935 року її звинуватили у «недостатньому подоланні свого націоналістичного минулого, критиці у лекціях М. Покровського» і підтримали пропозицію звільнити з роботи²⁰.

¹⁶ Постановление СНК СССР 13 января 1934 г. «О подготовке научных и научно-педагогических работников». *Народное образование в СССР* : сб. документов. 1917–1973 гг. / сост. А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. Москва : Педагогика, 1974. С. 482.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 412. Листування з вищими і середніми навчальними закладами про роботу аспірантів, плани набору та випуску аспірантів та списки керівників і аспірантів за 1938 р. Арк. 10, 11, 17.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 412. Листування з вищими і середніми навчальними закладами про роботу аспірантів, плани набору та випуску аспірантів та списки керівників і аспірантів за 1938 р. Арк. 8.

¹⁹ Держархів Сумської області. Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 235. Книга приказов, Арк. 23.

²⁰ Петренко І.М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина. Полтава : ПУЕТ, 2014. С. 142.

Сталінський режим намагався не лише позбутися представників підозрілої для нього академічної інтелігенції, а й насаджував у її середовищі аморальність і цинізм. Провідних професорів і доцентів змушували публічно каятися та відмежовуватися від своїх колег, а інколи і друзів, звинувачених у надуманій належності до таких же міфічних антидержавних організацій. Наприклад, під час кількадечного засідання професорсько-викладацького колективу Харківського педагогічного інституту у вересні 1937 року на трибуну по черзі виходили найавторитетніші науковці, щоб на догоду місцевим партійним органам засудити керівництво навчального закладу. Об'єктом критики стали уже звільнені з роботи колишній директор інституту Л. Смирнова та її заступник із навчальної роботи І. Синьопол. Цікаво, що доти вони користувалися повагою і мали повну підтримку серед працівників цього навчального закладу. На засіданні ж їх звинувачували мало чи не у всіх смертних гріхах, а колега Л. Смирнкової по кафедрі історії СРСР Д. Введенський ще й на додачу заявив, що директор «жодної практичної ролі і участі в роботі кафедри не брала і як викладач була повний нуль»²¹.

У результаті безпрецедентного брутального втручання партійних органів в академічне середовище відбулося зародження нової формації науковців. Більшовицький режим намагався створити такий тип інтелігенції, який повинен був стати відданим марксистсько-ленінській ідеології і виховувати молодь в її дусі. На кафедри історії приходять кадри, лояльні до радянської влади, досить часто фанатичні комсомольці і комуністи, для яких ідеологічні догмати стають набагато важливішими за наукову істину. Більшість із викладачів-істориків педагогічних інститутів нової генерації не те, що не мали захищених дисертацій і, відповідно, наукових ступенів, а й не отримали повноцінної фахової історичної освіти. Малограмотність та інтелектуальна убогість робили їх непридатними до розв'язання серйозних наукових завдань. Науковий доробок таких осіб обмежувався лише декількома статтями у місцевій пресі, які з великою умовністю можна було віднести до історичної науки. Наприклад, викладач кафедри історії Сумського педагогічного інституту О. Файт був автором таких публікацій: «Класова суть революції», «К. Маркс як перший комунар та керівник I Інтернаціоналу»²². Багато викладачів-істориків віддавали перевагу партійній, а не науковій кар'єрі і розглядали викладацьку діяльність як стартовий майданчик до номенклатурних висот. Наприклад, директор Харківського педагогічного інституту Є. Шачнева з часом перейшла на посаду секретаря Харківського обкому партії, її колега по інституту А. Скаба став секретарем ЦК компартії України²³.

З метою більш чіткої організації наукової роботи викладацького складу в практику роботи кафедр у 1930-х роках запроваджується система планування досліджень. План містив у собі комплекс показників і заходів, спрямованих на вирішення конкрет-

²¹ Держархів Харківської області. Ф. 4293. Оп. 1. Спр. 21. Стенограма засідання професорсько-преподавательського колектива. 28 вересня 1937 г. Арк. 51.

²² Держархів Сумської області. Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 229. Личные дела преподавателей, 27 вересня 1924 – 13 вересня 1934 г. Арк. 24.

²³ Кухтин А.В. Розвиток історичної освіти та науки в Харківському державному педагогічному інституті у 1933–1941 роках. *Серія: «Історія та географія»*. Харків, 2012. Вип. 43. С. 122.

них наукових завдань. У ньому відображалися пріоритети, порядок виконання та джерела фінансування дослідницької діяльності кафедри. Плани готувалися на кожний календарний рік і затверджувалися на вчених радах педінститутів. Одним із недоліків планування наукової роботи була відсутність чітких критеріїв у визначенні рівнів виконання накресленого. Незважаючи на це, планування все ж давало можливість виявляти труднощі і прорахунки в роботі викладацьких колективів.

Протягом 1930-х років у педагогічних інститутах створюється і комунікаційна та інформаційна системи історичної науки. Зокрема, важливою і регулярною формою презентації наукових досягнень стали конференції. Проведення кожної з них, як правило, супроводжувалося виданням друкованих матеріалів. Іншою можливістю популяризації своїх наукових досліджень для викладачів стало надання дозволу педагогічним інститутам випускати власний спеціалізований журнал «Наукові записки». Наприклад, у «Наукових записках» Київського педагогічного інституту у 1940 році було представлено статті П. Афіногенова, А. Введенського, З. Енольського, Г. Левіна, В. Онікевич. Їхній зміст дає уявлення про ті тенденції та мантри, що нав'язувалися історичній науці сталінським режимом. Зокрема, вельми промовистою є назва статті В. Онікевич. Вона була сформульована так: «Слово о полку Ігоревім» як історичний документ одного з етапів боротьби росіян з половцями»²⁴. Така редакція назви свідчить про політику абсолютизації історичної ролі російського етносу та повної денационалізації української історії.

Впровадження в практику результатів наукової діяльності відбувалося і шляхом публікації текстів лекцій професорів і доцентів кафедр історії. Це мало особливу актуальність в умовах відсутності навчальної літератури з окремих історичних дисциплін. Наприклад, наприкінці 1930-х років були надруковані лекції професора Харківського педагогічного інституту М. Пакуля, викладача цього ж навчального закладу Д. Введенського з історії СРСР²⁵.

Низку організаційних заходів було спрямовано на залучення до наукової діяльності студентського контингенту. Кафедри історії намагалися зацікавити якомога більшу кількість студентів роботою у наукових гуртках, участю в конференціях²⁶. Обов'язковим стало виконання та захист студентами випускних курсів історичних факультетів дослідницьких проєктів у формі дипломних робіт. Щоправда, вони виконувалися у несприятливих умовах – за відсутності спеціальної наукової літератури і доступу до джерел. На якість студентських досліджень негативно впливав і пріоритет ідеологічних чинників над науковими. Здебільшого теми дипломних робіт пов'язувалися з політично актуальними для більшовицької влади проблемами. Наприклад, у Сумському педагогічному інституті у 1934 році випускники-історики захищали

²⁴ Наукові записки Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького. Київ, 1939. С. 147.

²⁵ Отчет о деятельности студенческих научных обществ в Харьковском государственном педагогическом институте. Харьков : Б/и, 1938. С. 73.

²⁶ Отчет о деятельности студенческих научных обществ в Харьковском государственном педагогическом институте. Харьков : Б/и, 1938. С. 46.

дипломні роботи на таку тематику: «Участь Росії у війні 1914–1918 рр.», «Революція 1905–1907 рр. в колоніях царської Росії», «Диктатура пролетаріату і побудова безкласового соціалістичного суспільства», «Революційна боротьба пролетаріату та селянства проти Гетьманщини на Україні», «Вчення Леніна про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну»²⁷.

Негативно впливала на розвиток студентської наукової діяльності і державна політика «пролетаризації» студентського середовища. Вона закривала доступ до навчання представникам усіх соціальних верств, окрім вихідців із сімей робітників і найбільшого селянства. Для зарахування до педагогічного інституту абітурієнт мав у обов'язковому порядку надати завірену в сільській чи міській раді довідку про соціально-майновий стан. Крім того, майбутні студенти заповнювали ще й анкету, у якій вказували наявність у них та їхніх батьків рухомого і нерухомого майна та виборчих прав²⁸. Наслідком такої політики став приплив до педагогічних інститутів вступників із низьким рівнем підготовки, яких рекрутували партійні, комсомольські органи та відділи народної освіти. Відібрані «за походженням», а не за здатністю до навчання, вони вирізнялися слабкими знаннями і малограмотністю. Розраховувати на підготовку такими студентами ґрунтовних письмових досліджень не доводилося.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Отже, в результаті проведення низки організаційних заходів у педагогічних інститутах були створені структурні підрозділи, на які покладалося завдання проводити науково-дослідницьку роботу з історії: історичні факультети, кафедри історії, аспірантура. Для визначення пріоритетів і контролю за дослідницькою діяльністю викладачів уводилося планування наукової роботи кафедр. Важливі кроки були зроблені у формуванні комунікаційної та інформаційної системи історичної науки, залученні до історичних досліджень студентського контингенту.

Водночас безпрецедентне втручання владних структур у перебудову освітніх і наукових засад у галузі історії призвело до трансформації в середовищі вчених. Для кар'єрного зростання набагато важливішим стають членство в більшовицьких організаціях, ідеологічна лояльність і партійне покровительство, ніж власні наукові досягнення, належність до авторитетних наукових шкіл і професійних угруповань. На розвиток студентської наукової діяльності негативно впливало збереження протягом тривалого часу класового підходу під час зарахування абітурієнтів до ВНЗ, а згодом уведення плати за навчання. Такі рішення влади закривали дорогу до історичних факультетів багатьом талановитим і перспективним дітям, які не відповідали критеріям соціального походження або чиї батьки не здатні були оплачувати навчання.

²⁷ Держархів Сумської області. Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 98. Копії дипломов, заявлення и анкеты, 6 апреля 1931 – 4 августа 1937 г. Арк. 16–76.

²⁸ Держархів Сумської області. Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 96. Копії дипломов, заявлення, анкеты и справки с места жительства студентов. 22 февраля 1930 – 22 мая 1937 г., Арк. 6.

Загалом, педагогічні інститути в результаті проведення низки організаційних заходів і широкої мережі представництва по всій території УСРР перетворюються в центри розвитку історичної науки в Україні. Перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз результатів науково-дослідницької діяльності викладачів і студентів педагогічних інститутів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Булда А.А. Практична підготовка вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (етапи і особливості). Київ : Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 1999. 498 с.
2. Буряк С.А. Вища історична педагогічна освіта в УРСР (1945–1956 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 40. С. 180–184.
3. Венцева Н.О. Вища історична педагогічна освіта України в першій половині ХХ століття: історичний аспект. Бердянськ : ФОП Ткачук О.В., 2016. 398 с.
4. Головка О.Б. Inmemoriam: Микола Макарович Пакуль. *Харківський історіографічний збірник*. 2013. Вип. 12. С. 160–170.
5. Держархів Сумської області. Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 96. Копії дипломов, заявлення, анкети и справки с места жительства студентов. 22 февраля 1930 – 22 мая 1937 г., 78 арк.
6. Держархів Сумської області. Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 98. Копії дипломов, заявлення и анкети, 6 апреля 1931 – 4 августа 1937 г., 85 арк.
7. Держархів Сумської області. Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 229. Личные дела преподавателей, 27 ноября 1924 – 13 ноября 1934 г., 218 арк.
8. Держархів Сумської області. Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 235. Книга приказов, 112 арк.
9. Держархів Сумської області. Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 237. Книга приказов, 1 июня 1934 – 25 апреля 1935 г., 90 арк.
10. Держархів Сумської області. Ф. 4293. Оп. 1. Спр. 21. Стенограмма заседания профессорско-преподавательского коллектива. 28 сентября 1937 г., 76 арк.
11. Держархів Харківської області. Ф. 4293. Оп. 1. Спр. 21. Стенограмма заседания профессорско-преподавательского коллектива. 28 сентября 1937 г., 76 арк.
12. Климов А.О. Історія Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка в особах його професорів. Луганськ : Альма-матер, 2001. 168 с.
13. Климов А.О. Луганський державний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. 1923–1998. *Історичний нарис*. Луганськ : ВАТ ЛОД, 1998. 127 с.
14. Кухтин А.В. Розвиток історичної освіти та науки в Харківському державному педагогічному інституті у 1933–1941 роках. *Серія : «Історія та географія»*. Харків, 2012. Вип. 43. С. 120–126.
15. Наукові записки Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького. Київ, 1939. 157 с.
16. Отчет о деятельности студенческих научных обществ в Харьковском государственном педагогическом институте. Харьков : Б/и, 1938. 89 с.

17. Петренко І.М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина. Полтава : ПУЕТ, 2014. 181 с.

18. Плиско Л.М. Створення та перші кроки становлення історичного факультету Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (до 95-ї річниці факультету). *Серія: «Історія та географія»*. Харків : ОВС, 2002. Вип. 9. С. 154–162.

19. Постановление СНК СССР 13 января 1934 г. «О подготовке научных и научно-педагогических работников». *Народное образование в СССР* : сб. документов. 1917–1973 гг. / сост. А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов. Москва : Педагогика, 1974. 560 с.

20. Сушко О.В. Історичному факультету – 75. *Київська старовина*. 1995. № 6 С. 120–121.

21. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 166. Оп. 11. Спр. 322 Постанови наркома УРСР, його замічників, інструкції, доповідні записки педвузів України про стан підготовки на грудень 1933 р., 135 арк.

22. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 333. Листування з Дніпропетровським інститутом соцвиху про укомплектування викладацькими кадрами інституту, прийом студентів до інституту, забезпечення хворих курортними путівками, 15 січня 1933 – 22 жовтня 1933, 66 арк.

23. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 412. Листування з вищими і середніми навчальними закладами про роботу аспірантів, плани набору та випуску аспірантів та списки керівників і аспірантів за 1938 р., 97 арк.